

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ НА ЗАСАДАХ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОГО ПІДХОДУ: СОЦІОЛОГІЯ, ПСИХОЛОГІЯ, ПРАВО

RESEARCH OF INFORMATION SECURITY PROBLEMS OF UKRAINE ON THE BASIS OF INTERDISCIPLINARY APPROACH: SOCIOLOGY, PSYCHOLOGY, LAW

Юринець Ю.Л., д.ю.н, професор,
професор кафедри конституційного і адміністративного права
Національний авіаційний університет

Сопілко І.М., д.ю.н, професор,
декан юридичного факультету
Національний авіаційний університет

Белкін Л.М., к.т.н., старший науковий співробітник, адвокат

Белкін М.Л., к.ю.н., адвокат

Статтю присвячено питанням забезпечення інформаційної безпеки України на засадах міждисциплінарного підходу в соціологічному, психологічному та правовому аспектах. Доведено, що агресія Російської Федерації проти України у суттєвій своїй частині складалася з «інформаційної війни». Антиукраїнська пропагандистська кампанія виявила недостатню готовність країни до захисту своєї інформаційної безпеки.

Зазначено, що сучасному світу свобода слова, яка вважається вищою цінністю демократичного суспільства, стараннями архітекторів інформаційних воєн перетворюється на грізну зброю ворожих впливів – інформаційну зброю. Інформація, подана певним чином, може змінювати поведінку людей, нав'язувати їм цілі, які об'єктивно не входять в число їх інтересів. Поширеним засобом використання інформації з метою цілеспрямованого впливу на свідомість людей та соціуму є пропаганда.

Найбільш небезпечною складовою частиною пропаганди є інформаційно-психологічний вплив. Такий вплив може викликати зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. У протистоянні російській агресії населення України постійно піддається інформаційно-психологічним впливам.

Володіння в сучасних умовах ефективною інформаційною зброєю і засобами захисту від неї є одним із пріоритетних напрямів забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері. Відповідність таким вимогам рано чи пізно потребуватиме від держав правових рішень щодо обмеження ворожого контенту в інтересах власної безпеки, з урахуванням конвенційних зобов'язань демократичної держави. У цьому сенсі слід визнати перспективним вироблення критеріїв відбору та обмеження негативної інформації на основі використання систем автоматичної обробки тексту в інформаційно-пошукових системах. Такі підходи повинні, зокрема, стати частиною державної інформаційної політики у сфері інформаційної безпеки та, зокрема, включатися в офіційні методики здійснення відповідних експертиз.

Ключові слова: інформаційна безпека; інформаційна війна; психологічна війна; інформаційна операція; пропаганда; інформаційно-психологічний вплив; системи автоматичної обробки тексту в інформаційно-пошукових системах.

The article is devoted to the issues of information security of Ukraine on the basis of interdisciplinary approach in sociological, psychological and legal aspects. It is proved that the aggression of the Russian Federation against Ukraine in its essential part consisted of an «information war». The anti-Ukrainian propaganda campaign showed insufficient readiness of the country to protect its information security.

It is noted that in the modern world, freedom of speech, which is considered the highest value of a democratic society, through the efforts of architects of information wars turns into a formidable weapon of hostile influences – information weapons. Information presented in a certain way can change people's behavior, impose goals on them that are not objectively among their interests. Propaganda is a common means of using information in order to purposefully influence the consciousness of people and society.

The most dangerous component of propaganda is information-psychological influence. Such influence can cause shifts in values, life positions, landmarks, worldview of the individual.

In the face of Russian aggression, the population of Ukraine is constantly exposed to information and psychological influences.

Possession of effective information weapons and means of protection against them in modern conditions is one of the priority areas of ensuring national security in the information sphere. Compliance with such requirements will sooner or later require states to make legal decisions to restrict hostile content in the interests of their own security, taking into account the convention obligations of a democratic state. In this sense, it should be considered promising to develop selection criteria and limit negative information based on the use of automatic word processing systems in information retrieval systems. Such approaches should, in particular, become part of the state information policy in the field of information security and, in particular, be included in official methods of conducting relevant examinations.

Key words: information security; information war; psychological warfare; information operation; propaganda; information and psychological influence; automatic word processing systems in information retrieval systems.

Актуальність проблеми. У статті 17 Конституції України передбачається, що «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу».

Таким чином, Конституція України ставить досягнення інформаційної безпеки держави на один щабель із захистом її суверенітету і територіальної цілісності. І це є не випадковим, оскільки у сучасній ситуації цілеспрямовані інформаційні впливи здатні перевести населення на

повністю протилежну картину світу [1], спонукати до вчинення таких дій, на які б воно (населення) самостійно не наважилося і, скоріш за все, об'єктивно не хотіло. Яскравим прикладом цього є масові антиукраїнські акції населення Донбасу 2014 р., здійсненні під впливом російської пропаганди, яке (населення) на даний час, м'яко кажучи, не у захваті¹ від життя під окупацією Російської Федерації (РФ). Отже, забезпечення осіб від негативного впливу ворожої інформації діалектично поєднане із інформаційною безпекою держави як такої.

Важливо зазначити, що сучасні засоби масової комунікації (радіомовлення, телебачення, супутниковий зв'язок, Інтернет) є фактично транскордонними. Як зазначав відомий італійський вчений Умберто Еко, «інформація допускає ворога в чужі тили... у кожного в тилу присутній ворог. Навіть якщо заглушити всю масову інформацію, нові технології зв'язку цим не заглушиш» [2]. У матеріалах конференції «Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави» зазначається, що «інформаційний вплив на державу, суспільство, громадянина зараз більш ефективний і економний, ніж політичний, економічний і навіть воєнний» [3, с. 59].

У Воєнній Доктрині України, затвердженій Указом Президента України від 24.09.2015 р. № 55/2015, однією із ключових воєнних загроз країні визначені ворожі інформаційно-психологічні операції.

Агресія РФ проти України, суттєвою складовою частиною якої виявилася так звана «інформаційна війна» [4], поставила в останні 6 років перед Україною нові виклики, до яких Україна виявилася неготовою. Як зазначає Ю.О. Горбань [4, с. 137], антиукраїнська пропагандистська кампанія виявила недостатню сформованість наукових і методологічних обґрунтувань та пояснень щодо дій у подібних ситуаціях, продемонструвала слабку координальність дій державних органів влади, громадянського суспільства, експертного та наукового середовищ, журналістів щодо протидії таким кампаніям.

Як свідчить теорія і практика протидії інформаційним загрозам, для подолання окресленим проблем необхідним є міждисциплінарний підхід, оскільки дані проблеми стосуються інформаційного права, інформаційних технологій, соціології, психології, військової науки. Як зазначає Ю.В. Турченко, політико-правове регулювання інформаційних відносин в Україні перебуває у стадії формування, відповідно, *правовий вакуум позначається і на процесі реформування військової сфери*. ... Провідним інструментом реалізації національних інтересів у галузі суспільно-політичних відносин, як інформаційна сфера, повинно стати право [5, с. 114].

Отже, запропонована тема статті є актуальною.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Як зазначає проф. В.Ю. Богданович, найпотужнішим впливом на забезпечення воєнної безпеки України є інформаційний; значна частина зовнішніх інформаційних загроз фактично є різновидом воєнних загроз, і саме ці загрози є одними з найнебезпечніших для воєнної безпеки держави [6, с. 47].

Отже, інформаційні відносини виходять за межі суто інформаційних і стають чинником спеціальних ворожих операцій та інформаційних війн.

В українській науковій літературі проблемі правового забезпечення обігу інформації посвячені роботи низки знаних науковців, серед яких В.Ю. Богданович [6–8 та ін.], Р.А. Калюжний [9; 10 та ін.], В.А. Ліпкан² [11–13 та ін.], А.І. Марущак [14; 15 та ін.], І.М. Сопілко [16–19 та ін.] та ін. Натомість трансформація інформаційної конфігурації світу ставить перед дослідниками нові завдання і потребують розроблення нових підходів до питань розвитку інформаційного суспільства, визначення ролі держави в цьому процесі, з'ясування меж впливу права на суспільні відносини [17, с. 36]. Зокрема, гібридна агресія РФ проти України, суттєвою складовою частиною якої була і є інформаційна війна, поставила науковців та практиків у сфері протидії інформаційним операціям та інформаційним війнам перед новими викликами.

В.Ф. Загурська-Антонюк наголошує, що одним із механізмів розв'язання питання протидії інформаційним

загрозам є обмеження доступу до інформації або її викривлення, спотворення у процесі «інформаційної війни», яка стала «моторошною» реальністю в сучасних геополітичних стосунках «Україна – Росія». Але тут же цей автор вказує, що такі обмеження можуть «виявитися неприпустимими у цивілізованих демократичних суспільствах, які прагнуть до демократичних цінностей» [20].

Отже, необхідний пошук критеріїв і підходів, які б дозволили об'єктивно встановлювати вказані обмеження і застосовувати санкції за їх порушення, чому і присвячена дана робота.

Мета роботи – дослідження проблем інформаційної безпеки країни на засадах міждисциплінарного підходу для пошуку критеріїв і підходів обмеження інформації, з урахуванням конвенційних зобов'язань України.

Результати досліджень. У теорії і практиці забезпечення інформаційної безпеки поділяють проблеми захисту інформації [21–23 та ін.] та проблеми захисту людини і соціуму від інформації [24–26 та ін.].

Дії, спрямовані на спростування безпеки інформації, перш за все, тієї, що знаходиться в електронних системах (мережах), розглядаються в межах теорії і практики кібервійни [27, с. 249]. У протистоянні російській агресії Україна постійно піддається кібератакам. У своєму виступі 29.12.2016 року³ на засіданні РНБО, присвяченому розгляду основних засад інформаційної безпеки нашої держави, Президент України зазначив, що тільки за останні два місяці 2016 року на об'єктах п'яти відомств і 31 державного інформаційного ресурсу було здійснено близько 6.500 спланованих кібератак.

Утім, кібератаки можуть нести небезпеки не тільки інформаційним (комп'ютерним) системам, але й безпосередньо особам, оскільки можуть бути задіяні для доставлення небажаної інформації в обхід запобіжників отримання (доставлення) цієї інформації.

Говорячи про захист людини і суспільства від інформації, слід виходити з того, що інформація формує у свідомості людини систему знань, поглядів, смислів, якими людина керується у своїх вчинках – не тільки лояльних по відношенню до оточення, суспільства, держави, але й ворожих по відношенню до них. Інформація може змінювати поведінку людей, нав'язувати їм цілі, які об'єктивно не входять в число їх інтересів.

Поширеним засобом використання інформації з метою цілеспрямованого впливу на свідомість людей та соціуму є пропаганда. Пропаганда – це контроль свідомості мас шляхом спотворення інформації та нав'язування односторонніх, суб'єктивних, а часом і відверто неправдивих суджень із використанням засобів масової інформації або будь-яким іншим способом масового впливу [28, с. 52]. Метою негативної пропаганди є розпалювання соціальної ворожнечі, загострення соціальних конфліктів, загострення суперечностей у суспільстві, пробудження в людей низьких інстинктів тощо [28, с. 24].

Як зазначає професор В.А. Ліпкан, з урахуванням сучасних інформаційних заходів та засобів, сучасна пропаганда виступає формою систематичного цілеспрямованого переконування, яке намагається вплинути на емоції, погляди, думки й дії визначеної цільової аудиторії з політичною, ідеологічною або іншою метою через контрольовану передачу односторонніх повідомлень, які можуть узгоджуватися із фактами або ні, безпосередньо або каналами мас-медіа [14].

Найбільш небезпечною складовою частиною пропаганди є інформаційно-психологічний вплив (часто його називають інформаційно-пропагандистським, ідеоло-

¹ URL : <https://ua.news.ru/kak-ymenylys-nastroenyaya-na-okkupyrovannom-donbasse/>.

URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2702324-sergij-naev-ekskomanduvac-obednanogo-operativnogo-stabu-zsu.html>.

URL : <https://interfax.com.ua/news/political/609618.html>.

² Велика бібліографія наведена у статті [17].

³ URL : <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-na-zasidanni-radi-nacionalnoyi-bezpeki-ta-40378>.

гічним) – це вплив словом, інформацією. За висновками В.Г. Криська, психологічний вплив такого виду ставить своєю основною метою формування певних ідеологічних (соціальних) ідей, поглядів, уявлень, переконань, одночасно воно викликає у людей позитивні або негативні емоції, почуття і навіть бурхливі масові реакції. Цілями психологічної війни можуть бути: ослаблення морального духу особового складу збройних сил і цивільного населення противника; схилення їх до відмови від участі в бойових діях; створення передумов для досягнення намічених військово-політичних цілей з мінімальними людськими і матеріальними витратами [26].

Професор М.В. Маркова зазначає, що інформаційно-психологічний вплив може викликати зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Такі зміни зумовлюють вияви девіантної антисоціальної поведінки й становлять небезпеку вже для суспільства й держави [29, с. 7].

Так, житель Донецька згадує⁴: «Я помню этот «референдум»⁵. За несколько дней до этого по одному из российских телеканалов ведущая новостей рассказала, что в Донецке ставят метки на домах русскоговорящих граждан. Мы с женой хихикнули тогда. Какая чушь!.. Потом эту чушь всерьез пересказывали друг другу люди на референдуме... И мы вдруг поняли, что народ массово начал сходиться с ума»⁶. Цей приклад наочно підтверджує справедливості тези М. Борщова, за якою в сучасному світі інформація подається у великих дозах, проблемою стає пошук потрібної інформації, актуальною стає не захист інформації, а захист від інформації [17, с. 13].

З урахуванням викладеного, а також з огляду на позицію, висловлену у дисертаційному дослідженні М.Б. Кубявки, можна дійти слушного висновку, що на сучасному етапі швидко зростає значення непрямих (м'яких) методів впливу на перебіг політичних та економічних процесів в державах. Провідне місце серед, так званих м'яких методів впливу звісно посідають інструменти інформаційного впливу... Подібна тенденція спостерігається в усьому світі, а 95 % всіх підривних зусиль по відношенню до іншої держави займає інформаційна війна [30, с. 27].

Секретар РНБО України (2014-2019) О.В. Турчинов наголошує, що парадигма гібридної війни спрямована на підрив і руйнування усього комплексу суспільних відносин у об'єкта агресії, знищення волі до опору, у тому числі і за рахунок інформаційних операцій. Застосовані під час гібридної війни засоби є високо латентними, їх складно ідентифікувати, а ще складніше завдати удару у відповідь⁷.

Антонова С.Є., Мартинюк Г.Ф. вказують, що «2014–2015 рр. стали надзвичайно важкими для забезпечення інформаційної безпеки України. Українська держава зіткнулася з використанням проти неї роками вибудованої у РФ пропагандистської системи. Дії противника спрямовані на ініціювання розбрату в українському суспільстві та знищення української політичної нації, прославлення сепаратизму, штучне посилення реальних і вигаданих внутрішніх протиріч, створення атмосфери громадянської недовіри до дій і намірів влади, провокування актів громадянської непокорності, формування у громадян України та міжнародної спільноти викривленого бачення подій в Українській державі, спроби перекручення української історії та маніпулювання історичними фактами» [31]. «Саме на основі цих принципів було сплановано та реалізовано напад на Україну, захоплення Криму та розв'язання війни на Донбасі... Інформаційна складова визначалася як

основа діяльності на всіх етапах конфлікту від його підготовки до постконфліктного періоду. Особлива увага приділяється «асиметричним заходам», до яких були віднесені: діяльність підрозділів спеціального призначення, підтримка внутрішньої опозиції і колабораціоністів, а також збільшення цілеспрямованого інформаційного впливу на об'єкт нападу» [30, с. 48–49].

Агресивно-військовий характер інформаційних впливів знайшов відображення навіть у термінології, яка використовується в описанні явищ інформаційної війни. Ця термінологія сама по собі надає чітке уявлення про цілі і засоби, що ставить перед собою ворожа інформаційна діяльність. Зокрема, рекомендовано розрізняти наступні явища [32–36]:

- акти зовнішньої інформаційної агресії – акції, реалізація яких може мати негативний вплив на безпеку інформаційного простору держави;

- інформаційна війна – комплекс заходів щодо інформаційного впливу на масову свідомість для зміни поведінки людей і нав'язування їм цілей, які не входять до числа їхніх інтересів, а також захист від подібних впливів

Під час такої війни використовуються інформаційні технології, що впливають на інформаційні системи, маючи на меті введення в оману масової чи індивідуальної свідомості, виведення з ладу або десинхронізацію процесів управління суспільством та його складовими, передовсім військовими.

На думку Г. Почепцова, головною відмінністю інформаційної війни є опора на поняття комунікативного резонансу, коли рівень впливу, який вимагається для досягнення певної мети, набагато нижче одержуваного в результаті ефекту. Комунікативний резонанс дозволяє істотно збільшувати охоплення населення, оскільки воно хоче в даний момент почути саме це;

- психологічна війна – комунікативні технології, що спрямовані на внесення змін у поведінку індивіда за допомогою модифікації його моделі світу, що здійснюється шляхом внесення змін в інформаційні потоки;

- стратегічна інформаційна війна – інформаційна війна, під час якої здійснюється вплив на інформаційний та культурний простір об'єкта з метою їх трансформації, що призводить до змін у культурних цінностях, світобаченні та поведінці об'єкта інформаційної агресії;

- інформаційна операція – використання можливостей електронної зброї, комп'ютерних мережових операцій, психологічних операцій, операцій з військової дезінформації і дезорганізації та операцій безпеки для використання можливостей впливу на людську свідомість з метою руйнування, розкладання або й взагалі перехоплення впливу на прийняття рішень противника, і захисту свого власного рішення.

О.В. Левченком запропонована класифікація інформаційної зброї за засобами ведення інформаційної боротьби. Автор приходить до висновку, що особливу небезпеку інформаційна зброя становить для інформаційних ресурсів, комп'ютерних систем і мереж органів державного управління, фінансових та банківських установ, систем управління військами і зброєю, а також для психіки, свідомості і підсвідомості населення та особового складу збройних сил. За своєю результативністю і наслідками застосування, інформаційна зброя прирівнюється до зброї масового ураження [37, с. 145].

При цьому Г. Почепцов застерігає, що можуть мати місце наступні сім цілей, на які однаково чинно можуть бути спрямовані інформаційні впливи. Ці цілі такі: армія

⁴ Мовою оригіналу.

⁵ Незаконний «референдум» 11.05.2014 про так звану «державну незалежність Донецької області», організований проросійськими сепаратистами. У той же день аналогічний «референдум» проводився у Луганській області.

⁶ URL : <http://hronika.info/obwestvo/141857-kak-zhivetsya-v-donecke-posle-dvuh-let-v-dnr.html>.

⁷ URL : http://censor.net.ua/resonance/402074/natsionalna_bezpeka_ukrani_vikliki_ta_proriteti.

і своє населення, армія і чуже населення, між різними складовими всередині армії, партизани і населення, армія і союзна армія, країна і союзна країна, країна і нейтральні країни. Набір вирішуваних завдань у військовому конфлікті вже досить апробований в ряді військових ситуацій. Так істотним завданням для роботи з громадською думкою в разі застосування сили в конфлікті стає легітимізація такого застосування. Процес легітимізації можна розбити на дві складові: це героїзація своєї сторони і демонізація сторони противника. В останньому випадку апробованим варіантом впливу є демонстрація звірств по відношенню до мирного населення [32].

Інформаційний простір в принципі дозволяє існування будь-якого типу інформації, в чому реалізуються його відмінності від простору фізичного плану. **Небезпечно за своїми наслідками тільки обробка цієї інформації людиною.** Інформаційна зброя не руйнує інформаційний простір, а спирається на нього. Інформаційна зброя саме формує інформаційний простір під себе, оскільки по суті своїй інформаційна зброя і є засобом інтенсивного введення тих чи інших сегментів нового інформаційного простору. Тому володіння в сучасних умовах ефективною інформаційною зброєю і засобами захисту від неї є одним із пріоритетних напрямів забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері [37, с. 145].

Варто зазначити, що в більшості досліджень, у тому числі російськомовних [32] та україномовних [30], результативність інформаційних (психологічних) операцій (ПсО) розглядається на прикладі, переважно, за межами України та Росії. Так, зазначається, що перша масова операція, що мала назву психологічної, була здійснена Збройними силами США на підтримку військ ООН у Корейській війні (1950–1953 рр.). У 1951 р. у Міністерстві армії було створено Управління психологічних операцій, що в 1955 р. реформувалося в Управління спеціальних методів війни. Тоді ж розпочалася підготовка спеціальних кадрів. Масштабно застосовувалися війська ПсО у Панамі і у Перській Затоці, де американські фахівці здійснювали інформаційні операції проти режиму Саддама Хусейна, спрямовані на захист курдського населення, а також мусульман-шиїтів від політики Багдада. Масштабні ПсО було здійснено й у межах операцій «Морський ангел» і «Підтримка демократії» (Гаїті, 1991, 1994 рр.), «Відродження надії» та «Спільний щит» (Сомалі, 1992-1995 рр.), «Спільні зусилля» (Боснія, 1996 р.). Практично всі миротворчі компанії, в яких беруть участь США, супроводжуються психологічними операціями. Зазначається, що якщо у Першій світовій війні один журналіст приходився на 20.000 військовослужбовців, то під час операції в Боснії – на 500 військовослужбовців [30, с. 30].

Разом із тим Україна має свій власний «сумний досвід» інформаційних атак на себе.

Як зазначає згаданий вище Ю.О. Горбань [4, с. 140], в інформаційній війні проти України РФ застосовує практично весь арсенал впливу на свідомість людей. Зокрема, спостерігачі відзначають, що, наприклад, усі 23 роки незалежності України на кримському телебаченні велася антиукраїнська пропаганда⁸. Г. Почепцов [32] наголошує, що до подій 2013–2014 рр. 60 % дорослого населення України отримувало суспільно-політичну інформацію через телебачення. 54,5 % населення віддавали перевагу інформаційно-аналітичним програмам російського телебачення.

Російський журналіст А. Бабченко пише: «Путінська пропаганда дістала з людей всю гідоту, вивернула все найгірше на місце хорошого, дозволила вбивства, ксенофобію, мракобісся, переслідування, цькування, ненависть,

агресію, расову нетерпимість... – і це виявилось неймовірно ефективно... Я практично впевнений – жоден «кримнаш» не був би можливий без всіх цих серіалів про ментів, слідчих, вбивства, викрадення, бригади, кілерів, трупаків, «розслідування» про маніяків, про дитячих гвалтівників, про чоловічину в трилітрових банках і чорнуху, чорнуху, чорнуху»⁹. Очевидно не випадково ще у 2004 р. Президент РФ В.В. Путін висловився проти обмежень у трансляції сцен насильства по російському телебаченню, зазначивши, зокрема, що внаслідок такої заборони «постраждає патріотичне виховання неповнолітніх, багато в чому пов'язане з демонстрацією фільмів про подвиги і мужність наших співвітчизників»¹⁰.

Висловлена А. Бабченком думка кореспондується із позицією шкідливості пропаганди насильства та жорстокості, – і не тільки для суспільної моралі як такої. Ця пропаганда, яка була, переважно, привнесена на українське телебачення російським теле-, відео- продуктом, не була своєчасно оцінена українською владою як загрозна, – і не тільки в сенсі загрози для суспільної моралі, але й у сенсі загрози для національної безпеки.

Цікаво зазначити, що у 2013 році в Москві була захищена дисертація, у якій автор приходиться до висновку, про деактуалізацію проблеми російського сепаратизму в Криму [38]. У книзі, присвяченій проблемам самовизначення, Г.В. Старовойтова зазначає, що **права російськомовної більшості в Криму не порушуються українською владою**, і рішення проблем Криму має здійснюватися «без виклику суверенітету України»... але багато людей в Росії, включаючи небагатьох впливових політиків, не бажали прийняти ту ідею, що Крим є частиною сусідньої держави [39]. Отже, висновки об'єктивних російських вчених свідчать про об'єктивну відсутність умов і ознак сепаратизму в Криму, а тим більше в Донецькій і Луганській областях. Ці явища привнесені ззовні – російською пропагандою.

Отже, російська пропаганда завдала і завдає величезної шкоди національній безпеці України, реально призводить до загибелі людей, тому обмеження такої пропаганди відповідає легітимній меті – забезпеченню національної безпеки – та є необхідною в демократичному суспільстві.

Тривалий час протягом війни на Донбасі російські інформаційні агентства та ЗМІ масово випускали і випускають брехливі та пропагандистські «новини» антиукраїнської спрямованості (мовою оригіналу): «распятый мальчик», «мать упомянутого распятого мальчика, которую привязали к танку и таскали по площади», «два раба», «обглоданные снегири, в отличие от синичек патриотической расцветки», «пьяные негры танцуют на украинских танках», «Яценюк воевал в Чечне и участвовал в пытках и расстрелах российских военнопленных»; «Авдеевку обстреливает украинская армия» тощо. Немає жодних підстав дозволяти цим агентствам та ЗМІ легітимно поширювати цю інформацію в Україні. Так, Представник України при ООН, посол В. Сльченко у виступі в ООН 11.05.2016 р. звернув увагу, що «жорстока і порочна пропаганда, поширювана державними ЗМІ в Росії, є одним з основних елементів гібридної агресії РФ. Існує необхідність боротьби з такими явищами, як державна пропаганда нетерпимості і ненависті»¹¹.

Цікаво зазначити, що ще в 1953 році у науково-фантастичному романі-антиутопії «451 градус по Фаренгейту» (англ. «*Fahrenheit 451*») Рей Бредбері показав небезпеки суспільства, де реальність формується і контролюється телебаченням (в широкому сенсі – засобами масової інформації). Як зазначає Abdol Hossein Joodaki, у «Фаренгейті 451» Рей Бредбері створює темний футуристичний

⁸ URL : <http://obozrevatel.com/blogs/87465-novosti-krymnasha--bal-satanyi.htm>.

⁹ URL : http://www.ji-magazine.lviv.ua/2016/Babchenko_Najpotuzhnisha_zbroya_Rosii.htm.

¹⁰ URL : http://moral.ru/news/04_1222_Putin_smi.htm.

¹¹ URL : <http://hvylyla.net/news/digest/ukraina-v-oon-ofitsialno-obvinila-rossiyu-v-podderzhke-terrorizma.html>.

світ, який не бажає добре освіченого, добре обізнаного населення, здатного до критичного мислення. Для системи хороший громадянин – це той, хто не наважується формувати власну думку. Грамотні громадяни охоче обслуговують систему, дозволяючи владі приймати всі рішення за них. Система страждає від масової уніфікації та гомогенізації. Книги заборонені, і бездумне суспільство занурюється в різні види відволікань, такі як телебачення, радіо, гучна музика, наркоманія, ліки та швидкі автомобілі як способи бути щасливими та врятуватися від обов'язків та реалій життя. Засоби масової інформації використовуються як потужний інструмент соціального контролю та усунення відмінностей та оригіналів [40].

Разом із тим, мережі Інтернет створюють для поширення небажаного контенту незрівнянно більші можливості, ніж телебачення та радіо. О.О. Верголяс звертає увагу, що on-line соціальна мережа, з точки зору інформаційних та комунікативних технологій, створює умови для використання значно більшої кількості інструментів інформаційно-психологічного впливу аніж off-line в силу технологічних можливостей з розміщення та доставки аудіо-та відеоінформації до адресата. On-line мережі мають значно більший спектр можливостей з розміщення та доставки інформації до адресата найрізноманітнішого характеру (відео, картинки, світлина, текст, аудіо). Швидкість поширення інформації в on-line мережі значно більша ніж в off-line мережі в силу простоти передачі та мовлення. Окрім цього, варто зазначити такий важливий момент, що виробництво, поширення та доставка до адресата інформаційної продукції (контенту) для поширення в on-line мережі вимагає значно меншої витрати людських та матеріально-технічних ресурсів ніж в on-line мережі, у першу чергу за рахунок швидкості поширення та надзвичайно низьких витрат на мультиплікацію інформаційних матеріалів [36].

Отже, інформаційні мережі створюють усі можливості для доставки ворожого культурного та/або інформаційного контенту.

Наприклад, за даними американських фахівців, до 75% так званих «життєвих історій» та «посилань на джерела», що наводилися в коментарях у соціальних мережах в періоди активізації антиукраїнської агресії, були майже повністю вигаданими. При цьому від половини до двох третин з цієї кількості мали очевидні індикатори маніпулятивного впливу. За даними вітчизняних фахівців, 45% інформації, яка поширюється в нашому інформаційному полі, має ознаки цілеспрямованої зовнішньої маніпуляції, спрямованої проти нашої держави [29, с. 8; 41, с. 25].

Таким чином, володіння в сучасних умовах ефективною інформаційною зброєю і засобами захисту від неї є одним із пріоритетних напрямів забезпечення національної безпеки в інформаційній сфері. Відповідність таким вимогам рано чи пізно потребуватиме від держав правових рішень щодо обмеження ворожого контенту в інтересах власної безпеки, з урахуванням конвенційних зобов'язань демократичної держави.

Відповідно до статті 34 Конституції України кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір. Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання порушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Разом із тим відсутність чітких критеріїв того, чи шкодить той чи інший текст національній безпеці чи збереженню територіальної цілісності, утруднює практичне

застосування цієї статті Конституції України саме в контексті запровадження обмежень, оскільки завжди знайдуться критики як запровадження обмежень, так і відмови від їх запровадження. Ця проблема є об'єктивною. Так, Саломе Самадашвили наголошує, що російська пропаганда ефективно використовує демократію і свободу слова для просування своїх пропагандистських інтересів на шкоду демократії і свободі слова [42].

У пункті 2.1.2 Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертів та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України від 26.12.2012 № 1950/5), зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 03.11.1998 за № 705/3145, експерт у галузі семантико-текстуальної експертизи, не виходячи за межі своїх спеціальних знань (базових та отриманих під час спеціальної підготовки) відповідає на питання про наявність чи відсутність висловлювань, які містять заклики до певних дій (вказується, яких саме дій), на основі спеціальних знань у галузі мовознавства. Висновок експерта за результатами таких досліджень не є правовою кваліфікацією, а є констатацією об'єктивного змісту тексту з позиції спеціальних знань у галузі семантико-текстуальної експертних досліджень. При цьому питання, поставлені перед експертом, вирішуються ним за допомогою спеціальних знань у галузі лінгвістики на основі загальних і окремих норм мови з використанням посібників, академічних наукових праць, словників, довідників та інших наукових джерел.

Таким чином, висновки експертів у галузі семантико-текстуальної експертизи об'єктивно несуть суб'єктивний характер, тому завжди залишається простір для критики таких висновків і недовіри до них. Отже, необхідний пошук критеріїв і підходів, які б дозволили об'єктивно встановлювати обмеження на поширення інформації і застосовувати санкції за їх порушення. У цьому сенсі слід визнати перспективним вироблення критеріїв відбору та обмеження негативної інформації на основі використання систем автоматичної обробки тексту в інформаційно-пошукових системах [30; 43].

Так, М.Б. Кубявка у своєму дисертаційному дослідженні повідомив [30, с. 160], що ним розроблено інформаційну технологію управління інформаційним супроводженням в умовах гібридної війни, ядром якої стала програма Adres, яка здатна аналізувати повідомлення на природній мові та автоматично адресувати їх визначеним контрагентам взаємодії. Проведено експериментальні дослідження. Отримані результати (92 % правильно адресованих повідомлень) практично довели спроможність програми Adres автоматично ідентифікувати адресатів повідомлень з метою цілеспрямованого (вибіркового) інформаційного впливу на контрагентів взаємодії.

Видається, що за таких умов з'являється можливість виявляти ті повідомлення, які несуть ворожий характер, не прийнятний для доставляння певним адресатам, відмовувати перешкоди поширенню таких повідомлень, а у випадку їх поширення – об'єктивно вирішувати питання, чи завдають вони шкоди національній безпеці чи збереженню територіальної цілісності, чи несуть характер неприпустимих інформаційно-психологічних впливів.

Для реалізації цього аналізу автором розроблена матриця психологічних впливів [30, с. 105–107] як основа інформаційної моделі, яка дозволяє формально оперувати з ними в системі управління інформованістю (відношенням до дійсності), що дозволить приймати рішення, які призведуть до оптимальних і раціональних дій контрагента взаємодії. Класи повідомлень в розрізі функціональних ролей впливу наведені у таблиці 1. Такий розріз необхідний тому, що зміст повідомлення конкретизується тими даними, що найбільш відповідають суті задачі управління впливами, що розв'язується.

Матриця психологічних впливів [30, с. 106-107]

Функціональна роль форм впливу	Як забезпечити
Викликати почуття віри та надії	1. Використати джерело, що заслуговує довіру. 2. Надати інформацію, що переплітається з знаннями контрагента.
Викликати почуття любові та радості	1. Задоволення своїми діями або спільними діями групи людей (перемога улюбленої спортивної команди, перемога бажаного кандидата на виборах і тому подібне). 2. Оскільки радість може виникати в результаті ослаблення болю, нервової напруги і негативних емоцій, вона здібна викликати ваблення або прив'язаність до об'єкта, який допоміг усунути ту чи іншу негативну емоцію.
Викликати ентузіазм та сміливість	1. Навіть маленьке заохочення може викликати невичерпний ентузіазм, як реакцію на щось прекрасне, чуттєво піднесене. 2. Розвивати національний бойовий дух, який базуватиметься на високих моральних цінностях та усвідомлення ролі чоловіка, жінки, як окремої частинки суспільства.
Викликати почуття колективізму та національної свідомості	1. Проведення заходів щодо національного виховання. 2. Підвищення моралі шляхом заохочення до усвідомлення та підтримки національних цінностей.
Викликати почуття впевненості	1. Забезпечити стабільність отримання заробітної плати. 2. Проведення заходів щодо національного виховання.
Викликати почуття захищеності	1. Забезпечити стабільність отримання заробітної плати. 2. Заходи щодо національного виховання.
Викликати почуття забезпеченості	1. Забезпечити стабільність отримання заробітної плати. 2. Підвищення моралі шляхом навіювання національних цінностей.
Привити порядність та здержаність	1. Підвищення моралі шляхом навіювання високих моральних цінностей. 2. Використати джерело, що заслуговує довіру.
Привити повагу до людей та Батьківщини	1. Навіювання високих національних цінностей. 2. Використати джерело, що заслуговує довіру. 3. Формувати загальну ідеологію нації.
Викликати почуття тривоги	1. Використати джерело, що не заслуговує довіру. 2. Надати інформацію, що іде в розріз з знаннями контрагента.
Викликати байдужість та черствість, брехливість та вульгарність, грубість (брутальність), жорстокість та агресивність, лінивість	1. Пониження моралі шляхом навіювання хибних цінностей. 2. Штучний розділ єдиного суспільства на «білих» і «чорних», «власних» і «холопів» і т.д. 3. Зниження цінності життя людини, як життю необхідної частинки нації, суспільства, світу в цілому.
Привити підозрілість (недовірливість)	1. Надати життєвий досвід «бути обманутим». 2. Пониження моралі шляхом навіювання хибних цінностей.
Привити жадібність, розвивати схильність до шахрайства	1. Надати життєвий досвід «бути обманутим», стимулювати вислів «менше народу – більше кисню». 2. Пониження моралі шляхом навіювання хибних цінностей.
Привити лихослівність та нескромність	1. Пониження моралі шляхом навіювання хибних цінностей. 2. «Словесний бруд» навколо нас.
Викликати боягузтво та ненадійність	1. Надати життєвий досвід «бути зрадженим». 2. Пониження моралі шляхом навіювання хибних цінностей.
Стимулювати нахабність та невічливість	1. Пониження моралі шляхом навіювання хибних цінностей. 2. Зниження етики поведінки та спілкування.

Висновки. Вкладене дослідження призводить до наступних підсумків.

1. У сучасному світі свобода слова, яка вважається вищою цінністю демократичного суспільства, стараннями архітекторів інформаційних воєн перетворюється на грізну зброю ворожих впливів – інформаційну зброю. Зазначене проявилось в період гібридної агресії РФ проти України: велика кількість населення, що історично або внаслідок слабкості пропагандистських структур України знаходилося під впливом російських ЗМІ, піддалася анти-українським настроям і стала на бік агресора.

2. Агресивно-військовий характер інформаційних впливів знайшов відображення у термінології, яка використовується під час опису явищ інформаційної війни. Ця термінологія сама по собі надає чітке враження по цілі і засоби, що ставить перед собою ворожа інформаційна діяльність, зокрема: зовнішня інформаційна агресія, інформаційна війна, психологічна війна, стратегічна інформаційна війна, інформаційна операція, спеціальна інформаційна операція (СІО), психологічна операція тощо.

3. У теорії і практиці забезпечення інформаційної безпеки поділяють проблеми захисту інформації та проблеми

захисту людини і соціуму від інформації. Говорячи про захист людини і суспільства від інформації, слід виходити з того, що інформація формує у свідомості людини систему знань, поглядів, смислів, якими людина керується у своїх вчинках – не тільки лояльних по відношенню до оточення, суспільства, держави, але й ворожих по відношенню до них. Інформація може змінювати поведінку людей, нав'язувати їм цілі, які об'єктивно не входять в число їхніх інтересів. Поширенням засобом використання інформації з метою цілеспрямованого впливу на свідомість людей та соціуму є пропаганда. Сучасна пропаганда виступає формою систематичного цілеспрямованого переконування, яке намагається вплинути на емоції, погляди, думки й дії визначеної цільової аудиторії з політичною, ідеологічною або іншою метою через контрольовану передачу односторонніх повідомлень, які можуть узгоджуватися із фактами або ні, безпосередньо або каналами мас-медіа.

Найбільш небезпечною складовою частиною пропаганди є інформаційно-психологічний вплив (часто його називають інформаційно-пропагандистським, ідеологічним) – це вплив словом, інформацією. Інформаційно-пси-

хологічний вплив може викликати зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Такі зміни зумовлюють вияви девіантної антисоціальної поведінки й становлять небезпеку вже для суспільства й держави. У протистоянні російській агресії населення України постійно піддається інформаційно-психологічним впливам.

4. Узагальнення позицій спеціалістів у міждисциплінарному аспекті і фактичні дані свідчать про те, що володіння в сучасних умовах ефективною інформаційною зброєю і засобами захисту від неї є одним із пріоритетних напрямів забезпечення національної безпеки в інформа-

ційній сфері. Відповідність таким вимогам рано чи пізно потребуватиме від держав правових рішень щодо обмеження ворожого контенту в інтересах власної безпеки, з урахуванням конвенційних зобов'язань демократичної держави. У цьому сенсі слід визнати перспективним вироблення критеріїв відбору та обмеження негативної інформації на основі використання систем автоматичної обробки тексту в інформаційно-пошукових системах. Такі підходи повинні, зокрема, стати частиною державної інформаційної політики у сфері інформаційної безпеки та, зокрема, включатися в офіційні методики здійснення відповідних експертиз.

ЛІТЕРАТУРА

1. Почепцов Г. Пропаганда vs. информационные операции: сходства и различия. MediaSapiens. 17.04.2016. URL : <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/16443/2016-04-17-propaganda-vs-informatsionnye-operatsii-skhodstva-i-razlichiya/>.
2. Эко У. Полный назад! «Горячие войны» и популизм в СМИ. URL : <https://mybook.ru/author/umberto-eko/polnyj-nazad-goryachie-voyny-i-populizm-v-smi-sbor/read/?page=2>.
3. Коваленко С.В., Плетньов О.В. Передумови загрози у сфері інформаційної безпеки та перспективи їх подолання. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави: зб. тез наук. доп. наук.-практ. конф.* (Київ, 4 квітня 2019 р.). Київ : Нац. акад. СБУ, 2019. С. 58–59.
4. Горбань Ю.О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник НАДУ*. 2015. № 1. С. 136–141.
5. Турченко Ю.В. Засоби масової комунікації як суб'єкт реалізації державної інформаційної політики України в сфері оборони: політико-правове регулювання. *Збірник наукових праць Військового інституту Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. Вип. 43. С. 113–119.
6. Богданович В.Ю., Ворочин Б.О., Марко Є.І. Інформаційна безпека як основа воєнної безпеки держави та суспільства. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняховського*. 2018. № 3. С. 44–48.
7. Богданович В.Ю., Дудар М.С. Узагальнена модель управління інформаційно-психологічною безпекою великих груп людей в умовах низького рівня соціально-політичної стабільності в країні. *Сучасний захист інформації*. 2014. № 4. С. 4–11.
8. Богданович В.Ю., Гришук Р.В., Левченко О.В. Система критеріїв та показників оцінювання ефективності функціонування системи забезпечення інформаційної безпеки. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер.: Військові та технічні науки*. 2017. № 4. С. 21–37.
9. Калюжний Р.А. Держава. Політика. Інформація *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 2. С. 159–160.
10. Калюжний Р.А. Теоретико-методологічні підходи до розуміння інформаційної безпеки людини. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2018. № 2. С. 197–198.
11. Ліпкан В.А., Максименко Ю.Є., Желіховський В.М. Інформаційна безпека України в умовах євроінтеграції : навчальний посібник. Київ : КНТ, 2006. 280 с.
12. Ліпкан В.А. Основы права национальной безопасности. *Публичное и частное право*. 2009. № 2. С. 34–46.
13. Ліпкан В. Зміст пропаганди на сучасному етапі. *GOAL*. 2016. URL : <http://goal-int.org/zmist-propagandi-na-suchasnomu-etapi/>.
14. Марущак А.І., Панченко В.М. До визначення поняття «інформаційна безпека». *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2010. Вип. 5(1). С. 125–130.
15. Марущак А.І. Петров С.Г. Зміст поняття «державні електронні інформаційні ресурси». *Інформація і право*. 2018. № 4(27). С. 15–21.
16. Сопілко І.М. Роль Закону України «Про основи національної безпеки України» в реалізації державної інформаційної політики України. *Юридичний науковий електронний журнал. Електронне наукове фахове видання*. 2014. № 2. С. 75–78.
17. Сопілко І.М. Роль доктрини інформаційної безпеки України в реалізації державної інформаційної політики України. *Журнал східноєвропейського права*. 2014. № 2. С. 36–41.
18. Сопілко І.М. Інформаційні загрози та безпека сучасного українського суспільства. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2015. № 1. С. 75–80.
19. Сопілко І.М. Становлення мережевого суспільства та питання кібербезпеки. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2016. № 1. С. 79–86.
20. Загурська-Антонюк В.Ф. Політично-інформаційні безпекові механізми в українській державній системі у контексті геополітичних змін. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2020. № 2. URL : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1567>.
21. Коваленко Ю.О. Забезпечення інформаційної безпеки на підприємстві. *Економіка промисловості*. 2010. № 3. С. 123–129.
22. Гуцалюк М. Інформаційна безпека України: нові загрози та організація протидії. *Правова інформатика*. 2004. № 3. С. 39–43.
23. Pipkin D.L. Information Security: Protecting the Global Enterprise. New York. Pearson, 2000.
24. Борщов Н.А. Социально-философские проблемы информационного насилия : автореф. дис... канд. философских наук. Саратов, 2004. 20 с.
25. Почепцов Г.Г. Смысли и войны: Украина и Россия в информационной и смысловой войнах. Київ : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2016. 316 с.
26. Крысько В.Г. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). Минск, 1999. 86 с.
27. Седая Ю.С. Кібервійна: основні теоретичні положення. У зб.: *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 9 червня 2017 р. Маріуполь*. ДонДУУ, 2017. С. 249–252.
28. Сулейманова Ш.С., Назарова Е.А. Информационные войны: история и современность: Учебное пособие. М. Международный издательский центр «Этносоциум». 2017. 90 с.
29. Маркова М.В. Інформаційно-психологічна війна: медико-психологічні наслідки та стратегії протидії. *Проблеми безперервної медичної освіти та науки*. 2016. № 4. С. 6–10.
30. Кубявка М.Б. Моделі та методи управління інформаційним супроводженням в умовах гібридної війни : дис... канд. техн. наук. Спец. 05.13.06 «Інформаційні технології». Київ, 2017. 199 с.
31. Антонова С.Є., Мартинюк Г.Ф. Інформаційна безпека. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 11. URL : <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1528>.
32. Почепцов Г.Г. Информационные войны. М., Рефл-бук; К., Ваклер, 2000. 576 с.
33. Гібридна війна і журналістика. Проблеми інформаційної безпеки: навчальний посібник / за заг. ред. В.О. Жадька; ред.-упор. О.І. Харитоненко, Ю.С. Полтавець. К., Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. 356 с.
34. Малик Я.І. Інформаційна війна і Україна. *Демократичне врядування*. 2015. Вип. 15.
35. Почепцов Г.Г., Чукут С.А. Інформаційна політика : навч. посіб. 2-ге вид. Київ : Знання, 2008. 559 с.

36. Верголяс О.О. Спеціальні інформаційні операції в системі засобів протидії загрозам національній безпеці України. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2019. № 4.
37. Левченко О.В. Класифікація інформаційної зброї за засобами ведення інформаційної боротьби. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. 2014. № 2(20). С. 142–146.
38. Ахметов А.А. Сепаратизм в России и на постсоветском пространстве и пути его преодоления : дис... канд. политических наук. Спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии». Москва, 2013. 184 с. URL : <http://www.dissercat.com/content/separatizm-v-rossii-i-na-postsovetskom-prostranstve-i-puti-ego-preodoleniya>.
39. Старовойтова Г. Национальное самоопределение: подходы и изучение случаев. Москва : Библиотека «Вехи», 2002. URL : <http://www.vehi.net/politika/starovoit/02.html>.
40. Abdol Hossein Joodaki. The Ubiquitous Effect of Television and Dominant Surveillance in Ray Bradbury's Fahrenheit 451. *Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities*. Volume VII, Number 3, 2015 General Issue.
41. Марута Н.О., Маркова М.В. Інформаційно-психологічна війна як новий виклик сучасності: стан проблеми та напрямки її подолання. *Український вісник психоневрології*. 2015. Т. 23. Вип. 3(84). С. 21–28.
42. Salome Samadashvili. Strategic Defence for Russia's Undeclared Information War on Europe. Wilfried Martens Centre for European Studies. Rue du Commerce 20. Brussels. 2015. 64 p. URL : https://martenscentre.eu/sites/default/files/publication-files/information-warfare-europe-defence-russia_0.pdf.
43. Шестаков В.І., Міхеєв Ю.І. Методичний підхід до виявлення ознак інформаційно-психологічного впливу в системі попередження та захисту від зовнішніх інформаційних загроз. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 9 червня 2017 р.* Маріуполь. ДонДУУ, 2017. С. 277–281.